જીવંત વારસાનું જતન: સાંસ્કૃતિક વારસાનું સંરક્ષણ, ડિજિટલ નવીનતા અને ટકાઉ પર્યટન

ડૉ. પરેશભાઈ બી. દેસાઈ
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક
(ઇતિહાસ વિભાગ)
એમ. આર. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ ઇ. ઇ. એલ. કે. કોમર્સ કોલેજ,
ચીખલી, જિ. નવસારી (ગુજરાત)

સારાંશ (Abstract)

સાંસ્કૃતિક વારસો એ માનવ સમાજની સામૂહિક સ્મૃતિ, કલાત્મક અભિવ્યક્તિ અને ઐતિહાસિક અવિરતતાનું પ્રતીક છે. આજના ઝડપી શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિક વિકાસ, પર્યાવરણીય ફેરફારો અને અનિયંત્રિત પ્રવાસનને લીધે મૂર્ત સ્થાપત્યો અને અમૂર્ત પરંપરાઓ સામે ગંભીર જોખમો ઊભા થયા છે. "Heritage to Horizon" (વારસાથી ક્ષિતિજ તરફ) સંકલ્પના અનુસાર ઐતિહાસિક વારસાનું રક્ષણ આધુનિકીકરણમાં અડચણરૂપ નથી, પરંતુ ટકાઉ વિકાસનું એક સબળ માધ્યમ છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં ગુજરાતના ઐતિહાસિક સંદર્ભો (જેમ કે રાણકી વાવ, ધોળાવીરા, અમદાવાદનું હેરિટેજ શહેર તેમજ દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રાદેશિક વારસા) સાથે ડિજિટલ ટેક્નોલોજી, લોકભાગીદારી અને ટકાઉ પ્રવાસન વચ્ચેના સંબંધોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રના સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (SDG 11.4) અનુસાર વારસાની જાળવણી કેવી રીતે ભવિષ્યની પેઢી માટે માર્ગદર્શક બની શકે તેની અહીં વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction)

વારસો એ ભૂતકાળની ઓળખને વર્તમાન સાથે જોડી ભવિષ્યનું નિર્માણ કરતી કડી છે. આ વારસો બે સ્વરૂપે વિસ્તરેલો છે: મૂર્ત વારસો (Tangible Heritage) જેમાં ઐતિહાસિક કિલ્લા, વાવ, મંદિરો, સિક્કા અને હસ્તપ્રતોનો સમાવેશ થાય છે; અને અમૂર્ત વારસો (Intangible Heritage) જેમાં લોકસાહિત્ય, મૌખિક પરંપરાઓ, હસ્તકળા અને ઉત્સવોનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતની પવિત્ર ભૂમિ હડપ્પન સંસ્કૃતિના નગર આયોજન (લોથલ, ધોળાવીરા) થી લઈને સોલંકી યુગના શિલ્પ-સ્થાપત્ય, સલ્તનત સમયની વાવ અને દક્ષિણ ગુજરાતના દરિયાકાંઠાના ઐતિહાસિક વ્યાપારી કેન્દ્રોથી સમૃદ્ધ છે. પરંતુ આધુનિક વિકાસની આંધળી દોટમાં આ અમૂલ્ય સ્થાપત્યો પોતાનું અસ્તિત્વ ગુમાવી ન બેસે તે માટે પ્રાચીન સ્થાપત્ય જ્ઞાન અને આધુનિક વિજ્ઞાનનો સમન્વય અનિવાર્ય બન્યો છે.

૨. અભ્યાસના ઉદ્દેશો (Objectives of the Study)

- મૂર્ત અને અમૂર્ત સાંસ્કૃતિક વારસા સામે ઉદ્ભવતા વર્તમાન પડકારોનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- આધુનિક ડિજિટલ સાધનો (LiDAR, 3D ફોટોગ્રામેટ્રી, GIS) ની વારસાગત સંરક્ષણમાં ઉપયોગિતા તપાસવી.
- સ્થાનિક સમુદાયોની આર્થિક પ્રગતિ અને ટકાઉ પર્યટન સાથે વારસાના સંરક્ષણને જોડતી રૂપરેખા તૈયાર કરવી.

૩. સાંસ્કૃતિક વારસા સામેના મુખ્ય પડકારો (Major Challenges)

- **પર્યાવરણીય અને આબોહવાકીય અસરો:** વધતું પ્રદૂષણ, એસિડ વર્ષા, ભેજનું વધતું-ઘટતું પ્રમાણ અને જમીનમાં રાસાયણિક ફેરફારો પથ્થરો તેમજ ચૂનાના બાંધકામને ધીમે-ધીમે ક્ષીણ કરે છે.
- **અનિયંત્રિત શહેરીકરણ અને દબાણો:** ઐતિહાસિક સ્થળોની આસપાસ થતા ગેરકાયદે બાંધકામો, ભારે વાહનોનું કંપન અને યોગ્ય ડ્રેનેજ વ્યવસ્થાનો અભાવ સ્મારકોના પાયાને નબળો પાડે છે.
- **અતિ-પ્રવાસન (Mass Tourism):** અનિયંત્રિત પ્રવાસીઓની ભીડથી સ્મારકો પર ઘસારો પહોંચે છે અને વ્યવસાયિકરણના કારણે સ્થાનિક લોકકળાઓનું મૂળ સ્વરૂપ જોખમાય છે.
- **જાગૃતિ અને કુશળ માનવબળનો અભાવ:** સ્થાનિક સ્તરે જૂની ઇમારતોનું જતન કરતા કારીગરો (ચૂનાનું પ્લાસ્ટર, પરંપરાગત પથ્થર કોતરણી) ની ઘટ અને નવી પેઢીમાં વારસા પ્રત્યેની અજ્ઞાનતા.

૪. ટેક્નોલોજીકલ નવીનતા: ડિજિટલ સંરક્ષણ ક્ષિતિજ (Digital Innovations in Preservation)

વારસાને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષવા માટે આધુનિક તકનીકો મહત્વનું માધ્યમ બની રહી છે:

- **3D લેસર સ્કેનિંગ અને LiDAR:** જટિલ શિલ્પો અને વાવ જેવા સ્થાપત્યોનું મિલિમીટર સ્તરનું સચોટ મોડેલ તૈયાર કરે છે, જેથી કુદરતી આપત્તિ વખતે મૂળ સ્વરૂપે પુનઃનિર્માણ શક્ય બને.
- **ફોટોગ્રામેટ્રી (Photogrammetry):** હાઇ-રિઝોલ્યુશન તસવીરો દ્વારા વિલીન થતી ભીંતચિત્રો, કાષ્ઠકળા (લાકડાની કોતરણી) અને શિલાલેખોનું કાયમી ડિજિટલ દફતર જાળવી શકાય છે.
- **જીઆઈએસ મેપિંગ (GIS):** ઉપગ્રહની મદદથી ઐતિહાસિક સ્થળોની આસપાસની જમીન પર થતા દબાણો અને ભૌગોલિક ફેરફારોનું સતત મોનિટરિંગ કરે છે.
- **વર્ચ્યુઅલ અને ઓગમેન્ટેડ રિયાલિટી (VR/AR):** પ્રવાસીઓ સ્મારકને સ્પર્શ્યા કે નુકસાન પહોંચાડ્યા વિના તેના ગૌરવશાળી ભૂતકાળનો જીવંત અનુભવ વર્ચ્યુઅલી કરી શકે છે.

૫. સમુદાયની ભાગીદારી અને ટકાઉ પ્રવાસન (Community Engagement & Sustainable Tourism)

કોઈપણ ઐતિહાસિક સ્મારક કે પરંપરા ત્યાં સુધી સચવાઈ ન શકે જ્યાં સુધી સ્થાનિક લોકસમુદાય તેને પોતાની ન ગણે:

- **સ્થાનિક રોજગાર નિર્માણ:** સ્થાનિક યુવાનોને હેરીટેજ વોક ગાઇડ અને ક્યુરેટર તરીકે તાલીમ આપવાથી રોજગારી વધે છે અને વારસાનું જતન થાય છે.
- **હસ્તકળાને પ્રોત્સાહન:** પરંપરાગત વણાટકામ, માટીકામ અને લોકકળા સાથે જોડાયેલા કસબીઓને આર્થિક ટેકો આપી અમૂર્ત વારસાને જીવંત રાખી શકાય.
- **હેરીટેજ હોમસ્ટે:** જૂના મકાનો અને હવેલીઓને હોમસ્ટેમાં પરિવર્તિત કરી સ્થાનિક રહેવાસીઓને આર્થિક લાભ પહોંચાડી શકાય છે, જેથી મકાનો તોડીને કોંક્રિટના બાંધકામ થતાં અટકે.

૬. નીતિ વિષયક ભલામણો અને SDG 11.4 નો સંબંધ

સંયુક્ત રાષ્ટ્રના ધ્યેય SDG 11.4 અંતર્ગત વિશ્વના સાંસ્કૃતિક અને કુદરતી વારસાના સંરક્ષણ માટે વધુ પ્રયાસો કરવાની હાકલ કરવામાં આવી છે. આ માટે:

1. શાળા અને કોલેજોના અભ્યાસક્રમમાં પ્રાદેશિક ઇતિહાસ અને સ્મારકોની મુલાકાતને ફરજિયાત બનાવવી.
2. સંવેદનશીલ સ્થાપત્યોમાં દૈનિક મુલાકાતીઓની સંખ્યા મર્યાદિત રાખવી (Carrying Capacity Management).
3. પબ્લિક-પ્રાઇવેટ-એકેડેમિક પાર્ટનરશિપ (PPAP) હેઠળ સ્થાનિક ઇતિહાસકારો અને વહીવટી તંત્ર વચ્ચે સંકલન સાધવું.

૭. ઉપસંહાર (Conclusion)

સાંસ્કૃતિક વારસાનું સંરક્ષણ એ માત્ર પ્રાચીન પથ્થરો સાચવવાની પ્રવૃત્તિ નથી, પરંતુ આપણી સભ્યતા અને સ્વમાનનું રક્ષણ છે. પરિષદના વિષય "Heritage to Horizon" ને સાર્થક કરવા માટે ઇતિહાસના મૂલ્યો અને ભવિષ્યની ડિજિટલ ટેક્નોલોજી વચ્ચે સેતુ બાંધવો પડશે. પરંપરાગત વારસો જ્યારે ટકાઉ પ્રવાસન અને લોકજાગૃતિ સાથે જોડાય છે, ત્યારે જ તે આવનારી પેઢીઓ માટે પ્રેરણાદાયી બની રહે છે.

સંદર્ભ સૂચિ (References)

- Bandarin, F., & van Oers, R. (2012). *The Historic Urban Landscape: Managing Heritage in an Urban Century*. Wiley-Blackwell.
- Desai, P. B. (2022). *Historical Monuments and Regional Heritage of South Gujarat: Challenges in Documentation and Conservation*. Gujarat History Congress.
- UNESCO. (2015). *Policy Document for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention*. Paris: UNESCO World Heritage Centre.
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Sustainable Development Goal 11, Target 11.4.
- જોશી, રમણલાલ. (૨૦૧૮). *ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક અને સ્થાપત્ય વારસો*. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.